

Jolanta Kijowska,

Akademia im. Jakuba z Paradyża w Gorzowie Wielkopolskim

Michał Faryś,

Edyta Kwiatkowska-Faryś

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Kształtowanie poczucia tożsamości narodowej Polonii brazylijskiej w São Mateus do Sul (stan Paraná)

Streszczenie

W stanie Paraná, zlokalizowanym w pd. części Brazylii znajdują się miejscowości, w których nawet 70% mieszkańców stanowią potomkowie emigrantów z Polski. Historia polskiego osadnictwa na tych terenach sięga pierwszej poł. XIX w. W pracy przedstawiono podstawowe czynniki i wydarzenia determinujące proces kształtowania się tożsamości narodowej Polonii brazylijskiej na przykładzie São Mateus do Sul.

Słowa kluczowe: Polonia brazylijska, tożsamość narodowa, emigracja, São Mateus do Sul (Paraná)

Obszar badań i rys historyczny

São Mateus do Sul to miasto i gmina w stanie Paraná, znajdująca się w odległości 150 km na południowy zachód od Kurytyby, stolicy stanu o powierzchni 1342,6 km²¹. Zamieszkiwane jest przez 41 257 mieszkańców, wśród których 25 706 osób stanowi ludność miejską, a 15 551 ludność wiejską (2010)². Powstało w 1908 roku z kolonii São Mateus do Sul i kilku osad sąsiadujących. Szacuje się, że 70% mieszkańców to potomkowie imigrantów z obszaru Polski, którzy przybyli tu pod koniec XIX wieku z dzisiejszych terenów Mazowsza, Lublina, Kalisza, Polesia i osiedlili się w tak zwanych koloniach. Pierwszym polskim imigrantem w São Mateus do Sul był Casimiro Witkowski (1884), natomiast większa liczba imigrantów z obszaru Polski

¹ http://www.ibge.gov.br/home/geociencias/cartografia/default_territ_area.shtm [dostęp: 20.04.2015].

² http://www.ibge.gov.br/home/estatistica/populacao/censo2010/tabelas_pdf/total_populacao_parana.pdf [dostęp: 20.04.2015].

przybyła w latach 1890-1891 (São Mateus do Sul, Agua Branca)³. Wybór miasta i gminy São Mateus do Sul dla zaprezentowania zmian tożsamościowych imigrantów polskich nie jest przypadkowy. Dokonany został w oparciu o doświadczenia nabyte w pracy wolontariusza – nauczyciela języka polskiego w dwóch publicznych szkołach podstawowych, na kursie języka polskiego dla młodzieży z grupy folklorystycznej „Karolinka” oraz kursie dla dorosłych (2008 r.).

Metody badawcze zastosowane w pracy opierają się na obserwacji uczestniczącej, rozmowach-wywiadach przeprowadzonych w São Mateus do Sul i okolicznych miejscowościach. Materiał został zweryfikowany i uzupełniony poprzez aktywne uczestnictwo w życiu społecznym i kulturalnym Polonii. Przeprowadzona kwerenda literatury dotyczącej historii São Mateus do Sul i Polonii brazylijskiej uzupełniła obraz kształtowania się tożsamości.

Celem pracy jest ukazanie procesu kształtowania się poczucia tożsamości narodowej Polonii brazylijskiej w São Mateus do Sul (Paraná) oraz określenie najważniejszych czynników determinujących to zjawisko.

Emigracja Polaków do Brazylii

W historii emigracji Polaków do Brazylii w ramach tzw. „gorączki brazylijskiej” (czyli po 1889 roku) można wyróżnić trzy kluczowe okresy⁴:

- 1890-1892 – pierwsza fala emigracji; w tym czasie do Brazylii przybyło około 60 tys. małorolnych i bezrolnych chłopów z Królestwa Polskiego;
- 1895-1900 – druga fala emigracji; w tym okresie przybyło ponad 25 tys. osób z Galicji i Ukrainy;
- 1911-1912 – trzecia fala emigracji; do Brazylii udało się około 10 tys. osób głównie z Podlasia i Lubelszczyzny.

Na początku lat dwudziestych XX wieku konsul polski w Kurytybie Kazimierz Głuchowski przeprowadził obliczenia, wg których do wybuchu I wojny światowej wyemigrowało z ziem polskich 102 096 osób: 42 tys. do Parany, 32 tys. do Rio Grande do Sul, 6,75 tys. do Santa Catarina i 21,5 tys. do innych stanów⁵. Imigranci polscy w Brazylii z przełomu XIX i XX w. (także w São Mateus do Sul) to w 95% „chłopi szukający ziemi, chleba i wolności”⁶. Dotarli tutaj zachęteni informacją o możliwości otrzymania gruntu pod uprawę oraz prowadzenia działalności rolniczej, która w ojczyźnie była ich głównym zajęciem.

³ A. Farah, L. de Souza, *São Mateus do Sul 100 anos*, współpr. Chico Guil, Arte, Kurytyba 2012.

⁴ K. Groniowski, *Polska emigracja zarobkowa w Brazylii 1871-1914*, Warszawa 1972.

⁵ K. Głuchowski, *Os poloneses no Brasil. Subsídios para o problema da colonização polonesa no Brasil*, Porto Alegre, Rodacz and Ordakowski Editores 2005.

⁶ J. Mazurek, „Ksiądz Izidor Kajetan Wysłouch wobec chłopów i ruchu ludowego w Królestwie Polskim”, *Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego*, t. 11, Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, Warszawa 1997.

Zmiany tożsamościowe imigrantów polskich w granicach współczesnego São Mateus do Sul zachodziły prawie przez 130 lat, biorąc pod uwagę rok przybycia pierwszego polskiego imigranta. Bardzo dobrze wpisują się one w kalendarium etapów i wyróżników kształtowania się poczucia tożsamości narodowej większości Polonii w Brazylii.

W przyjętej tu definicji tożsamości narodowej⁷ założono, że jest ona poczuciem odrębności wobec innych narodów, a elementami jej konstrukcji są takie czynniki jak symbole narodowe, barwy narodowe, język, świadomość pochodzenia, świadomość narodowa, historia narodu, więzy krwi, stosunek do dziedzictwa kulturowego⁸.

Z wielu względów (społecznych, ekonomicznych, bezpieczeństwa itp.) pierwsi imigranci polscy na badanym obszarze osiedlali się w większych grupach, tzw. koloniach (São Mateus do Sul, Agua Branca). Sukcesywnie następowała izolacja imigrantów polskich – od kraju pochodzenia, od innych grup polskich imigrantów (podział na kolonie znacznie od siebie oddalone, o utrudnionej komunikacji), miała miejsce także izolacja od innych grup etnicznych. W konsekwencji utrzymywała się i utrwalała się wspólnota etniczna, religijna i lingwistyczna. Ewidentnym przykładem tego typu wspólnoty jest kolonia Agua Branca, w gminie São Mateus do Sul, która według opinii mieszkańców gminy uznawana jest za wspólnotę najbardziej kultywującą polskie tradycje i obrzędy religijne i ludowe oraz posługującą się w największym zakresie językiem polskim w wersji potocznej. W związku z trudnościami adaptacyjnymi do nowych warunków życia (przyrodniczych, społecznych, kulturowych) oraz często brakiem wykształcenia i umiejętności, wielu imigrantów poddało się nałogom, co miało widoczny wpływ na kształtowanie się wówczas niekorzystnego wizerunku imigrantów polskich⁹.

Kolejnym wyróżniającym się etapem kształtowania się tożsamości narodowej imigranta polskiego w Brazylii, a tym samym w São Mateus do Sul, były lata 1938-1978. W tym okresie ówczesny prezydent Brazylii Getúlio Vargas rozpoczął narodowy proces nacjonalizacji: zamknięto szkoły, w których posługiwano się językiem innym niż portugalski, wprowadzono język portugalski jako obligatoryjny we wszystkich szkołach i urzędach, generalnie zakazano używania języka polskiego, zahamowano działalność stowarzyszeniową, wydawniczą, kulturalną, dyskryminowano imigrantów polskich. Takie działania skutkowały deprecjacją dzieci imigrantów polskich rozpoczynających naukę w szkołach bez znajomości języka portugalskiego równoległe z innymi dziećmi, sukcesywnym

⁷ M. Billig, *Banal nationalism*, SAGE Publications, London 1995.

⁸ Wśród istotnych elementów tożsamości narodowej wymienia się wspólnotę lingwistyczną, pochodzenie etniczne oraz religię (Shils, A. Edward, „Primordial, personal, sacred and civil ties: Some particular observations on the relationships of sociological research and theory”. „The British Journal of Sociology”, 1957, 8 (2), s. 130-145).

⁹ Souza, Gerson Cesar, *A estrela de Jacó*, Porto Alegre, Odisséia 2014.

wypieraniem i zanikaniem znajomości języka polskiego wśród dzieci, ludzi młodych i aktywnych zawodowo (pracujących poza rolnictwem) oraz między-pokoleniowym rozdzwieniem w komunikacji w rodzinach polskich imigrantów.

W dalszych latach Brazylia zerwała kontakty ze wszystkimi państwami socjalistycznymi, w tym też z Polską, a i Polska po 1945 roku popełniła szereg zaniedbań w stosunku do Polaków w Brazylii (m.in. brak instytucji promocyjnych, brak możliwości odbioru telewizji Polonia, trudny dostęp do podręczników i pomocy naukowych, kaset, płyt w języku polskim). Wspólnota lingwistyczna oraz religijna utrzymywała się jedynie w pokoleniach starszych, głównie w koloniach mocno izolowanych (np. Agua Branca), a nie wieloetnicznych i wielokulturowych (zob. fot. 1 i fot. 2). W São Mateus do Sul szacuje się obecnie, że ponad 50% jego mieszkańców ma świadomość pochodzenia polskiego, ale tylko jednostki posługują się językiem polskim w mowie, i to w ograniczonym zakresie. Nastąpił zdecydowany zanik wspólnoty językowej. Vargasowski okres nacjonalizacji spowodował wielkie szkody w poczuciu tożsamości narodowej polskiego imigranta. Zmieniła się jego charakterystyka – potomkowie Polaków wtopili się w wieloetniczną i wielokulturową społeczność, a kolejne pokolenia utraciły kontakt z Polską. Jediną ostoją języka i tożsamości był Kościół, prowadzony przez polskich misjonarzy.

Fot. 1. J. Kijowska, sztandar w kościele w Agua Branca

Fot. 2. J. Kijowska, święto MB Częstochowskiej i dożynki w São Mateus do Sul

Zdecydowany przełom w poczuciu tożsamości Polonii brazylijskiej nastąpił w 1978 r., kiedy to wybrano kardynała Karola Wojtyłę na papieża. Był to ogromny impuls do odradzania się tożsamości narodowej potomków polskich imigrantów. Wizyta papieża w Brazylii, w stanie Paraná, w Kurytybie, 150 km od będącego przedmiotem przedstawianych tu badań miasteczka i gminy São Mateus do Sul, spowodowała, że Polonia w Brazylii mogła przemówić publicznie i zostać zauważona. Istotnie wzrosło zainteresowanie osobą papieża Jana Pawła II, coraz więcej informacji o nim i o Polsce docierało do Brazylii. Nowa sytuacja polityczna Polski po częściowo wolnych wyborach parlamentarnych w 1989 r. i utworzeniu pierwszego demokratycznego rządu w bloku wschodnim, a także demokratyzacja życia w Polsce sukcesywnie stwarzały możliwości na odrodzenie kontaktów z Polonią brazylijską. Znaczącym faktem było powołanie 27 stycznia 1990 r. Centralnej Reprezentacji Wspólnoty Brazylijsko-Polskiej BRASPOL. Internet i telefonia komórkowa zrewolucjonizowały komunikację międzyludzką. Rozwój technologiczny w znaczący sposób umożliwił i przyspieszył pozyskiwanie i przekazywanie informacji, a odległość przestała odgrywać znaczącą rolę. Od kilku lat dzięki informatyzacji komunikacji, działalności organizacji BRASPOL, otwarciu w 2008 roku specjalizacji filologicznej w zakresie polonistyki na Parańskim Uniwersytecie Federalnym w Kurytybie (UFPA) oraz różnorodnym projektom i wsparciu polskich partnerów, głównie Wspólnoty Polskiej, obserwuje się ożywienie i zainteresowanie Polonii brazylijskiej krajem przodków (zob. fot. 3).

Fot. 3. J. Kijowska, zakończenie kursu języka polskiego, grudzień 2008

Poniżej przedstawiono ważniejsze inicjatywy w São Mateus do Sul podjęte na miejscu w okresie od polskich przemian demokratycznych do dziś (1989-2015), których wyraźnym skutkiem jest wzmocnienie poczucia polskiej tożsamości narodowej:

- 22 stycznia 1991 r. – utworzenie stowarzyszenia BRASPOL,
- 21 września 1991 r. – odsłonięcie pomnika w 100-lecie imigracji polskiej do Brazylii,
- 1992 r. – przygotowanie i premiera spektaklu teatralnego „Saga imigracji polskiej w São Mateus do Sul”,
- 22 stycznia 1992 r. – powstanie grupy folklorystycznej „Karolinka”,
- 17 kwietnia 1993 r. – premiera dwugodzinnej audycji radiowej pt. „Tradycje polskie” w rozgłośni Radio Cultura, emitowanej w czasie antenowym o wysokiej słuchalności (14⁰⁰-16⁰⁰),
- 1993 r. – przywrócenie tradycji święcenia potraw,
- od 1993 r. – regularne lekcje języka polskiego (rozpoczęte przez nauczyciela Evalda Drabeskiego),
- 17 maja 1994 r. – odsłonięcie pomnika Batalionów Polskich przy Izbie Pamięci,
- 1997 r. – przyjęcie pierwszych strojów dla członków zespołu folklorystycznego „Karolinka” подарowanych przez Wspólnotę Polską,
- 18 kwietnia 1998 r. – utworzenie przy pomocy prywatnych funduszy centrum kultury CEPOM – Centro Polônico Marcelo Janoski,

- 21 września 2001 r. – uroczyste zasadzenie symbolicznego drzewa w centrum São Mateus do Sul, od kilku lat miejsca wielu ważnych uroczystości polonijnych,
- 2006 r. – odsłonięcie pomnika Jana Pawła II,
- Lata 2007 i 2008 – nauczanie języka polskiego w ramach współpracy ze Wspólnotą Polską i wolontariuszami z Polski,
- 2009 r. – zasadzenie symbolicznego dębu przed kościołem w Kolonii Taquaral,
- 2009 r. – ufundowanie oryginalnych strojów łowickich dla grupy Folklorystycznej „Karolinka” przez Wspólnotę Polską,
- Coroczne organizowanie przez Polonię brazylijską obchodów polskich świąt narodowych oraz ważnych dla Polski, Polaków i Polonii rocznic (27 de Janeiro – Dia da Fundação da BRASPOL do Brasil, 2 de Maio – Dia da Comunidade Polonesa no Paraná, 2 de Maio – Dia da Comunidade Polônica no Mundo, 3 de Maio – Dia da Constituição Democrática da Polônia, 26 de Agosto – Dia de Nossa Senhora de Częstochowa, 11 de Novembro – Dia da Independência da Polônia)¹⁰.

Podsumowanie i wnioski

Za najważniejszy czynnik kształtujący tożsamość narodową São Mateus do Sul należy uznać obrzędowość religijną. Religijność, ściśle związana z polskością, pełni funkcję integracyjną poprzez zachowywanie i podtrzymywanie symboli i tradycji. Kształtuje także obyczaje i zwyczaje stanowiące o odrębności Polonii od innych grup emigranckich.

Katolicyzm, będący instrumentem podtrzymywania słabnącej w określonym czasie tożsamości narodowej, nadal odgrywa dominującą rolę. Jednak ze względu na wielonarodowość i wieloetniczność mieszkańców São Mateus do Sul nastąpiło osłabienie, a nawet utrata spistości i zwartości wspólnoty etnicznej imigrantów i potomków imigrantów polskich. Obserwuje się u wielu potomków Polaków z obszaru São Mateus do Sul dwustopniową identyfikację narodową: Polak – Brazylijczyk lub Brazylijczyk – Polak, ale stosuje się też identyfikację wielostopniową: *saomateoenses-paranenses-brasileiros-poloneses*.

Należy podkreślić współczesny, od 1990 r., proces odradzania się poczucia przynależności do narodu polskiego, szukania i nawiązywania związków z krajem przodków, kształtowany nie tylko na podstawie dobrego wizerunku Polski i Polaków w świecie, ale inicjowany lub też wspomagany instytucjonalnie: BRASPOL, CEPOM, Konsulat Generalny RP w Kurytybie, Wspólnota Polska.

¹⁰ A. Farah, L. de Souza, op. cit.

Polska staje się atrakcyjna na tyle, że w chwili obecnej wielu potomków Polaków, czwarte już pokolenie Polonii brazylijskiej, stara się o obywatelstwo polskie, mając na względzie łatwiejsze podróżowanie, uproszczenie formalności związanych z edukacją w Polsce i krajach Unii Europejskiej.

Obserwuje się podtrzymywanie tożsamości narodowej przez kultywowanie polskich obrzędów religijnych (msze w języku polskim, opłatek, kolędy, święcenie potraw na Wielkanoc, nabożeństwa majowe i różańcowe przy krzyżu przydrożnym i pomniku Jana Pawła II, obchody Święta Matki Boskiej Częstochowskiej, upowszechnianie pieśni kościelnych) oraz tradycji narodowych i obrzędów ludowych (dożynki, malowanie pisanek, wycinanki ludowe, wesela polskie, zjazdy rodzin polskich, pieśni ludowe, grupy folklorystyczne, spotkania przy ognisku, tzw. noce kultury polskiej, cykle audycji „Tradycje polskie”, wykorzystywanie w sztuce motywów-symboli związanych z Polską, obchody polskich świąt narodowych, podkreślanie pochodzenia polskiego przez wywieszanie polskiej flagi itp.).

Okres 130 lat losów polskich imigrantów w Brazylii, w São Mateus do Sul to czas ich zmian tożsamościowych, od stanu pionierskiej *comunidade polaca*, poprzez status pośredni *comunidade polono-brasileira* do współczesnej *comunidade brasileiro-polonesa*¹¹. Ze względu na wielonarodowość i wieloetniczność mieszkańców São Mateus do Sul nastąpiło osłabienie wspólnoty etnicznej imigrantów i potomków imigrantów polskich. Jednak nowe narzędzia komunikacyjne i aktualna polityka państwa polskiego wobec Polaków i osób polskiego pochodzenia za granicą mogą stać się dobrymi instrumentami podtrzymywania tożsamość narodową odległych grup polonijnych o długiej i ciekawej historii.

Bibliografia

1. Billig M., *Banal nationalism*, SAGE Publications, London 1995.
2. Budakowska E. *W poszukiwaniu etniczności. Ruch BRASPOL – współczesna interpretacja*, UW, Warszawa 2007.
3. Farah A. L. Souza de, *São Mateus do Sul 100 anos*, Arte, colab. Chico Guil, Kurytyba 2012.
4. Gluchowski K., *Os poloneses no Brasil. Subsídios para o problema da colonização polonesa no Brasil*, Rodacz and Ordakowski Editores, Porto Alegre 2005.
5. Groniowski, K., *Polska emigracja zarobkowa w Brazylii 1871-1914*, Ossolineum, Warszawa 1972.
6. Instituto Brasileiro de Geografia e Estatística: <http://www.ibge.gov.br>.

¹¹ E. Budakowska, *W poszukiwaniu etniczności. Ruch BRASPOL – współczesna interpretacja*, Wyd. UW, Warszawa 2007.

7. Mazurek J., *Ksiądz Izidor Kajetan Wysłouch wobec chłopów i ruchu ludowego w Królestwie Polskim*, „Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego”, Warszawa 1997, t. 11, Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego.
8. Shils E. A., *Primordial, personal, sacred and civil ties: Some particular observations on the relationships of sociological research and theory*, „The British Journal of Sociology” 1957, nr 8 (2), 130-145.
9. Souza G. C., *A estrela de Jacó*, Odisséia, Porto Alegre 2014.

Shaping the sense of national identity among Polish Diaspora in São Mateo do Sul, Brazil

Abstract

There are places, in the state of Paraná, southern Brazil, where even 70% of the population are descendants of Polish immigrants. The history of Polish settlement in this area dates back to the first half of the 19th. century. The paper presents the key factors and it lists some events that determine the formation of the Polish national identity in Brasil, taking as an example the county of São Mateus do Sul.

Keywords: Polish Diaspora in Brazil, national identity, emigration, São Mateus do Sul (Paraná)